

К., 1999. 11. Маршинкевич А. Права людини і судово-правова реформа // Право України. 1999. №4. 12. Права людини в умовах реформування правової системи України (до 50-річчя Загальної декларації прав людини). Х., 1998. 13. Конституційні гарантії захисту людини в сфері правоохоронної діяльності: Матеріали науково-практичної конференції (24-25 вересня 1999 р.). Дніпропетровськ, 1999. 14. Соленко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. 1999. №2. 15. Шемпученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму // Право України. 1998. №1. 16. Рабінювич П.М. Права людини на рівень європейських стандартів: рішення Європейського суду з прав людини // Юридичний Вісник України. 1998. №45. 17. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. К., 1999. 18. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашовой. М., 1996. 19. Байгин М.И. Современное нормативное понимание права: понятие, основные признаки, определение // Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 1997. 21. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 1997. 22. Гурне Б. Державне управління. К., 1993. 23. Криминальная ситуация в г. Харькове и отношение населения к милиции. Научный отчет. Х., 1997.

Надійшла до редколегії 12.03.02

О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ОКРЕМИХ СТАТЕЙ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Новий Кримінальний Кодекс (КК), прийнятий Верховною Радою України, містить цілий ряд статей, судовий розгляд по яких вимагає психологічного аналізу особливостей особистості і поведінки потерпілих, обвинувачуваних, свідків, з'являється необхідність проведення психологічних експертиз.

Зупинимось у своєму аналізі на **розділі 2, ст.116 Особливої частини нового КК України (умисне убивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання)** і **ст.123 (умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання)**. Згідно зі **ст.66, ч.1 КК України** стан сильного душевного хвилювання є обставиною, яка пом'якшує покарання, а у вищезазначених статтях визначені додаткові умови, при яких сильне душевне хвилювання впливає на кримінальну відповідальність. Як кваліфікуюча ознака сильне душевне хвилювання виступає у випадку, якщо воно: а) виникло раптово; б) викликане протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого.

У теорії кримінального права вважається загальноновизнаним, що поняттю сильного душевного хвилювання, прийнятому в юриспруденції, відповідає психологічне поняття фізіологічного афекту. Однак отождошення цих понять є спірним, хоча вони близькі за змістом й значною мірою збігаються. Існує цілий ряд психічних станів (типу афекту, психічної напруженості), що у момент здійснення протиправних дій знижують здатність людини усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Слід зазначити, що, незважаючи на те, що слідство при проведенні судово-психологічної експертизи цікавить питання про наявність або відсутність конкретного емоційного стану, наприклад, фізіологічного афекту, фрустрації страху і т.і.; експерт-психолог повинен направляти свої зусилля на дослідження особистості підекспертного. Експертом досліджується здатність особистості до

вольової, довільної регуляції емоційних станів, її можливість погодити свою поведінку з загальноприйнятими нормами.

Досліджуються психічні стани, що утворюють великий клас психічних явищ і відрізняються значною розмаїтістю. Разом з тим, слідство цікавлять ті стани, що можуть вплинути на поведінку підекспертного в досліджуваній ситуації: психічні стани (типу афекта, психічної напруги), які в момент запліднення протиправних дій знижують можливість усвідомлювати значення цих дій та керувати ними; психічні стани, які перешкоджають виконанню професійних функцій при управлінні складними технічними системами (наприклад, АСУ, залізничний, водний, повітряний транспорт чи автомобіль); психічні стани, що схиляють людину до самогубства.

Людина постійно знаходиться під різного роду впливами соціального і природного середовища, до яких вона повинна адаптуватися. Успішна адаптація дозволяє людині зберігати життєздатність і працездатність, реалізовувати свої потенційні можливості, відчувати благополуччя. В особистості та її особливостях криються основні причини погіршення, різких змін психічного стану й у ній же знаходяться потенціали подолання труднощів і гармонізації внутрішнього світу особистості.

Для визначення сутності психічних станів доцільно опертися на класифікацію психічних явищ за ступенем динамічності. Категоріальна структура в цій класифікації виглядає так: психічні пропеси, психічні стани, психічні властивості. Психічні явища перераховані тут у порядку убунання динамічності (лабільності), швидкості протікання і ситуативної обумовленості; одночасно йде наростання стабільності і внутрішньої обумовленості психічного явища.

Властивість визначають як постійний спосіб індивідуального пристосування до навколишнього, а психічний стан – як активність «тут і зараз», як тимчасовий стан свідомості і настрою.

Важливо підкреслити, що в станах інтегрована актуальна виразність рис особистості, сила їх прояву. Стани погоджують потреби й устремління людини з її можливостями і ресурсами.

У психологічному словнику стан розглядається як регулятивна функція адаптації до навколишнього середовища у визначеній ситуації. Психічні стани можна розглядати на рівні всієї психіки й в окремих її сферах.

До основних характеристик станів можна віднести:

- активаційні (інтенсивність психічних процесів);
- тонічні (тонус – ресурс сил індивіда);
- тензійні (ступінь напруги);
- тимчасові (тривалість, стійкість станів);
- емоційні (якісна своєрідність станів: тривога, задоволення, фрустрація і т.д.);
- полярність станів чи знак стану (позитивний, негативний, нейтральний).

У коло понять, що розкривають активаційні і тонічні характеристики, входять: активація, тонус, напруга, стрес.

На психологічному рівні стан «підвищена активація» виявляється в активній поведінці, енергійних діях, у бажанні знаходити рішення, у прагненні змінювати ситуацію в бажану сторону, переборювати труднощі, чинити опір у

ситуації делікту і т.п. У шкалі активації на одному полюсі: збудження, підйом, підвищення інтенсивності психічних процесів, темпу дій і рухів, а на іншому – гальмування, спад, зниження інтенсивності і темпу.

Стан тонує на психологічному рівні розкривається в ресурсі сил, можливості витрачати енергію, стенично реагувати на виникаючі труднощі. Зниженому тонує властива низька працездатність, утома, млявість, схильність виявляти астеничні реакції на виникаючі труднощі, підвищеному – підвищена готовність до активності.

Напруга є однією з найважливіших характеристик стану. У шкалі напруги на одному полюсі розкутість, розслаблення, внутрішній комфорт, невимушеність у діях і поведінці, а на іншому – затисненість, закріпаченість, внутрішній дискомфорт, вимушеність поведінки.

Якщо активація детермінована потребнісно-мотиваційною сферою особистості, то напруга – актуальними особливостями емоційно-вольової сфери.

Стан психічної напруги можна розглядати як активний стан системи адаптації в умовах екстремальної ситуації, що може виникати в період делікту.

Поняття напруги тісно зв'язано з поняттям стресу.

М. Сельє зафіксував характерну динаміку протікання фізіологічного стресу: 1) фаза мобілізації (фаза тривоги); 2) фаза опору (фаза резистентності); 3) фаза виснаження. Деякою мірою дана динаміка характерна і для психологічного стресу, однак включення механізмів особистісної регуляції ускладнює картину.

Перехід стресу в затьяжну форму може бути наслідком тривалого впливу стресора, низької ефективності відбудовних процесів, особистісної дисгармонії, психічної травми тощо.

Психологічний стрес звичайно ототожнюється з емоційним стресом, що розглядається як стан емоційної перенапруги, яскраво вираженого переживання людиною конфліктних життєвих ситуацій, що гостро і довгостроково обмежують задоволення її соціальних чи біологічних потреб.

Суб'єктивні характеристики стресу: відчуття напруги, тривоги, дискомфорту.

Напруга супроводжується зміною інтенсивності багатьох процесів в організмі і психіці убік підвищення або зниження. Наприклад, може зрости сила емоцій, аж до вибухових, афективних реакцій, але у людей тривожних, уразливих людей, колег чи знайомих, живий відгук на навколишнє, на твори мистецтва, природу і т.ін.

Ці зміни часто або не усвідомлюються, або усвідомлюються з запізненням, людина може відчувати деякий дискомфорт, не припускаючи, що його стан є стресовим, повніше усвідомити стрес часто заважають захисні механізми особистості. Стан повсякденного стресу може бути обумовлено дією безлічі стресорів малої сили: звичайних неприємностей, невдач, прийняття критичних рішень у трудовому і навчальному, побутовому і сімейному житті; умовами роботи, зв'язаними з фізичним дискомфортом (спека, холод і т.п.), темпом і швидкістю її виконання (вимоги закінчити роботу якомога швидше, перевантаження інформацією, що надходить,) і ін. Наслідки цього стресу люди часто недооцінюють. Багато психічних станів (наприклад, фізіологічний афект) ви-

никають на тлі затяжних стресових впливів. Такі стани далеко не завжди усвідомлюються як справжня причина конфліктної міжособистісної взаємодії, помилок у діяльності (що може привести при роботі з технікою до аварій).

Подолання особистістю психотравмуючого впливу стрес-факторів залежить не тільки від успішності когнітивної переробки травматичного досвіду, але і від впливу таких факторів, як характер психотравмуючих подій, індивідуальні характеристики особистості й особливості умов, у якій людина попадає після стресу.

До характеристик психотравмуючої події був віднесений ступінь загрози життю; тяжкість втрат; раптовість події; ізольованість у момент події від інших людей; ступінь впливу навколишнього оточення; наявність захисту від можливого повторення цієї події; моральні конфлікти, зв'язані з подією; пасивна чи активна роль людини в цій ситуації, безпосередні впливи даної події. У людини найпоширенішим стрес-фактором є емоційний подразник.

Крім емоційного стресу виділяють також інформаційний, котрий зв'язаний з неможливістю справитися з лавиноподібним потоком інформації.

У прояві стресу мають значення індивідуальні відмінності людей. Немає двох людей, у яких реакції на стрес були б зовсім однаковими, тому що значна частина стресів ініціюється і відтворюються самою людиною.

Ще римський філософ Епіктет говорив, що «людей засмучують не події», а те, як вони на них діляться. Якщо вплив не інтерпретується як погроза чи виклик, то він не перетворюється в стрес-фактор, тобто велику роль грають когнітивні й афективні реакції, що відносяться до впливів.

За наявними науковими даними, негативний вплив стресу щороку забирає багато людських життів (хвороби, вибухові реакції, вбивства, самогубства й ін.).

Стан **фрустрації** (від лат. Frustratio – обман, розлад, руйнування планів) виникає відповідно до більшості визначень при наявності: 1) сильної умотивованості досягнення мети (задовольнити потребу); і 2) перешкоди, нездолані труднощі (чи суб'єктивно так сприйняті) на шляху до досягнення цієї мети. Суб'єктивні характеристики: переживання невдачі, розчарування, напрута. У залежності від ситуації переживання можуть бути різні: від провини і пригніченості до роздратування і гніву. Стан фрустрації має багато рис стресу. Глибина фрустрації залежить від сили (величини) фрустратора, звичних форм реагування на перешкоди, досвіду й умінь подолання життєвих труднощів, від фрустраційної толерантності (стійкості до фрустраторів), віку.

Бар'єри, що перешкоджають шлях індивіда до мети, можуть бути фізичні (наприклад, стіни в'язниці), біологічні (хвороба, старіння), психологічні (страх, що виникає в ситуації нападу правопорушника чи в іншій ситуації, інтелектуальна недостатність) і соціокультурні (норми, правила, заборони).

Звичайно виділяють наступні види фрустраційної поведінки: а) **рухове порушення** – безцільні і неупорядковані реакції; б) **апатія**; в) **агресія** і **деструкція**, **аутоагресія** (стосовно себе самого); г) **стереотипія** – тенденція до сліпого повторення фіксованої поведінки; д) **регресія**, що розуміється як звертання до поведінки, яка домінувала в більш ранні періоди життя особи чи «примитиві-

зачія» поведінки, зниження її конструктивності. Перехід ситуації утрудненості в ситуацію фрустрації здійснюється в двох напрямках – по лінії втрати контролю з боку волі, тобто дезорганізації поведінки і/або по лінії втрати контролю з боку свідомості, тобто втрати «доцільності» поведінки.

Стан страху – рано чи пізно зазнають усі люди. Зв'язані з ним переживання легко відтворюються і можуть прориватися у свідомість у снах. Страх є найбільш небезпечним з всіх емоцій, інтенсивний страх приводить навіть до смерті. Причинами страху можуть бути події, чи умови ситуації, що є сигналом небезпеки. Почуття страху може мати різну інтенсивність – від очікування небезпеки, що супроводжується деяким дискомфортом і напругою до жаху. Стан страху може виникнути як продовження і поглиблення стану тривоги при конкретизації небезпеки, яка раніше була невизначеною.

Стан страху – це стан, у якому домінує сильне почуття страху, воно характеризується вкрай негативним емоційним тлом, дезадаптацією, безліччю негативних наслідків для психіки й організму. Страх впливає на сприйняття, мислення і поведінку особистості. При цьому стані обмежується сприйняття, людина стає функціонально несприйнятливою до більшої частини потенційного перцептивного поля (сприйняття). Страх може загальмувати мислення, зробити його більш вузьким за обсягом і ригідним (інертним) за формою. Страх дуже сильно скорочує число ступенів свободи в поведінці особи.

У залежності від ситуації й особистісних особливостей стан страху може бути пов'язаний з різними формами поведінки: втеча, захисна агресія, демонстративна агресія, заціпеніння.

Стан паніки – це стан втрати здатності саморегуляції, дезорганізація поведінки і діяльності, він приводить до несприятливих наслідків. Для цього стану характерні пригніченість і заціпеніння або неадекватний пошук допомоги, хаотична, безглузда активність, що виступає руховою розрядкою дуже сильних емоцій. Паніку можна розглядати як стан страху, що досяг сили (глибини) афекту.

Стан афекту, Судово-психологічна експертиза афекту є історично однією з перших. Для юридичної кваліфікації сильного душевного хвилювання потрібна психологічна експертиза, що засвідчує наявність чи відсутність фізіологічного афекту.

Фізіологічний афект варто відрізняти від патологічного афекту, кваліфікація якого входить у компетенцію психіатрів. Фізіологічний афект – це емоційний стан, що не виходить за межі норми, який характеризується раптовістю виникнення, великою силою і короткочасністю.

У юридичній літературі при підході до оцінки фізіологічного афекту основний акцент робиться на встановлення обставин, що провокують виникнення афективної реакції – насильства, тяжкості образи, відсутності задалегідь обміркованого плану злочину й ін. Аналіз цих моментів зачіпає лише зовнішні умови, у яких відбуваються дії, але нічого не говорить про внутрішній стан людини, зокрема, про зміни, що відбуваються у її свідомості.

У психології під афектом розуміється стрімко і бурхливо протікаючий емоційний процес вибухового характеру, що може дати невіддєглу свідомому во-

льовому контролю розрядку в дії. З погляду оцінки змісту переживань можна виділити афекти радості, страху, гніву, горя. Найчастіше проводяться судово-психологічні експертизи фізіологічного афекту гніву або страху.

З метою розробки психологічних критеріїв діагностики фізіологічного афекту необхідно більш чітко визначити особливості ситуацій, що сприяють виникненню афекту і внутрішньої структури емоційного стану.

Фізіологічний афект виникає, як правило, у конфліктній для суб'єкта ситуації, коли він при необхідності продовжувати діяльність зустрічається з нездоланними перешкодами. Стан афекту може розвинути, наприклад, в умовах гострого дефіциту часу, тобто якщо людина повинна швидко зорієнтуватися в складній емоційно значимій ситуації, прийняти рішення про характер своїх подальших дій і практично реалізувати це рішення. Конфлікт між об'єктивною необхідністю діяти і суб'єктивною неможливістю знайти адекватний вихід зі сформованої ситуації і приводить до виникнення афекту.

Стан афекту може виникнути у відповідь на несподіваний сильний подразник при відсутності в суб'єкта заздалегідь підготовленої програми поведінки. При цьому сила впливу подразника визначається в першу чергу особистісним змістом ситуації, у якій діє людина.

У результаті поступової акумуляції афективних переживань в умовах обстановки, що травмує, навіть незначний сам по собі привід також може викликати короточасну дезорганізацію поведінки, «афективний вибух».

Однак психологічна структура уже виниклого афекту не залежить і не визначається механізмом його виникнення і виражається насамперед у зміні свідомості і діяльності суб'єкта.

У стані афекту відбувається звуження свідомості: увага концентрується на афективних переживаннях і уявленнях, зв'язаних із ситуацією, що травмує, зменшується повнота відображення ситуації, послаблюється критика стосовно власної поведінки. Кінцева мета дії суб'єкта при цьому залишається поза ясною свідомістю, можуть усвідомлюватися лише найближчі цілі, що знаходяться в безпосередньому зв'язку зі спонуканнями.

Зазначені зміни свідомості виражаються у порушенні цілеспрямованості поведінки, відсутності адекватного мовного контакту з оточуючими, у руховому порушенні з явищами автоматизму, забуванні деяких елементів подій, зв'язаних з афектогенною ситуацією.

Подальший розвиток судово-психологічної експертизи фізіологічного афекту повинний спиратися на більш детальну розробку психологічних критеріїв діагностики цього стану. Особливості фізіологічного афекту характеризуються його структурою, інтенсивністю і динамікою, він може виникнути тільки в ситуації, що має специфічні ознаки. У юридичній літературі ця ситуація (зокрема, ситуація насильства чи образи з боку потерпілого) повинна існувати реально, а не в уяві суб'єкта.

Та сама ситуація може відбитися у свідомості суб'єкта зовсім по-різному, мати **різний особистісний зміст**, у залежності від особливостей його особистості, психічного стану (стрес, фрустрація, хвороба, вік і т.д.) – усього того, що передувало її виникненню. Тому сила і глибина афективного спалаху не

обов'язково прямо пропорційна об'єктивній силі подразника (образи, насильства чи спроби до його здійснення).

Наявність конфліктної ситуації є обов'язковою, але не достатньою умовою виникнення афекту. Інша умова – комплекс стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості і тимчасовий стан суб'єкта, що потрапив у конфліктну ситуацію.

До їхнього числа варто віднести:

– комплекс уроджених властивостей нервової системи (тип вищої нервової діяльності); маються спостереження, що стан афекту найчастіше виникає у людей зі слабким типом нервової системи, легкою збудливістю, підвищеною чутливістю, інертністю нервових процесів;

– специфічну структуру особистості людини, зокрема особливості її самоощінок; відомо, що люди з високою, але недостатньо стійкою самооцінкою болісно реагують на оцінку і зауваження навколишніх, їх легко травмувати;

– вікові особливості суб'єкта; дослідження в сфері дитячої психології переконливо показали, що дитина більш збудлива, чим дорослий; у дітей різкіше виражена залежність поведінки від оцінки навколишніх, а недостатньо сформована система самоконтролю не дає можливості уникнути афективних спалахів в умовах, де дорослому це вдається відносно легко; у літньому віці поступово зменшується стійкість до афективних переживань, підвищується дратівливість, що збільшує імовірність виникнення в людей похилого віку фізіологічного афекту;

– тимчасові функціональні психофізіологічні стани, що порушують стійкість людини до афектогенної ситуації і т.д., наприклад, у стані стресу порушується увага, знижується швидкість і продуктивність запам'ятовування, гострота сприйняття, швидкість орієнтування в навколишньому оточенні, підвищується емоційна чутливість; усі ці явища в сукупності можуть сприяти виникненню афекту.

Якщо протиправні дії в стані фізіологічного афекту були спрямовані безпосередньо на провокуючого суб'єкта, то констатація гострого афекту, що зробив істотний вплив на психічний стан обвинувачуваного і що обмежив (чи порушив) його здатність до усвідомлення і регуляції своїх дій, **носить кваліфікуючий характер.**

Якщо афективна поведінка спрямована на інших осіб (родичів потерпілого, випадкових осіб), «зміщений афект», то навіть при повній феноменології гострого афективного стану (навіть сягаючого ступеня фізіологічного афекту) – **кваліфікуючого характеру не має.**

Кримінальне законодавство і практика його застосування, знаходячись у постійному розвитку, у даний час мають гостру потребу в досягненнях сучасної науки, у тому числі психології, що дозволяє об'єктивно встановлювати й оцінювати психологічні особливості, причини і внутрішні механізми конкретних вчинків людей у юридично значущих ситуаціях. Урахування психічних станів законодавчим шляхом було закріплено в ознаках ряду злочинів або в обставинах, що зм'якшують відповідальність. У КК України (2001) правознавці використовують поняття «стан сильного душевного хвилювання, який виник рап-

тово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знушання або тяжкої образи з боку потерпілого (фізіологічного афекту)», ст.ст.116, 123 (особлива частина, розділ 2), наказують також враховувати силу збігу важких особистих, сімейних чи інших життєвих обставин, ст.66 (загальна частина, розділ 11). Стан фізіологічного афекту може виникати в результаті стресового стану і стану фрустрації (як було зазначено вище), усі ці стани викликають дезорганізацію в регуляції поведінки людини. Ми вважаємо, що при подальшій розробці нормативних актів до КК України це необхідно враховувати.

Надійшла до редакції 25.03.02

Н.М. Лисиця

ЛІДЕРСТВО ЯК ПРОЦЕС, ЩО МОДЕЛЮЄТЬСЯ У ПЕРІОД АКТИВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Соціальні зміни є невід'ємною складовою соціуму, що особливо активно виявляється в період трансформації в будь-якому суспільстві. Аналіз лідерських тенденцій в українському суспільстві свідчить про йшло повну залежність від інтенсивності соціальних змін. Якщо соціальні зміни призводять, з одного боку, до збільшення числа феноменів, що самоорганізуються, а, з іншого боку, до фрустрації, то, природно, як наслідок фрустрації, з'являється необхідність експлікації додаткових людських ресурсів, наприклад, таких, як уміння організувати людей, прийняти відповідальність на себе, оцінити створену ситуацію і прийняти адекватне остаточне рішення.

У таких випадках стимулами до прояву лідерських якостей можуть бути різні фактори. В основному це непередбачені обставини, такі як економічна криза, різка зміна політики, терористичний акт, стихійне лихо тощо. Ці фактори відносяться до макрорівневих схем дій. Мікрорівень, тобто міжособистісні відносини, характеризується наступними факторами: зміною матеріального становища, утратою роботи в зв'язку з несподіваним закриттям підприємства, професійною перекваліфікацією, стресом, небезпекою тощо.

Лідерство розуміється як роль, що веде до досягнення поставленої мети, включас комунікацію, вплив і зазвичай приводить до якоїсь змішеної структури чи змінної поведінки групи, організації, співтовариств.

Проблема виникнення, активізації лідерства вивчається як закордонними, так і вітчизняними соціологами. Бенн К.Д. і Шитц П. підходили до аналізу лідерства з погляду функціональних вимірів і визначали дві групи функцій лідерської поведінки: функції задач і функції підтримки [1, с. 12-13].

Функції задач асоціювалися з раціональним вибором і досягненням мети:

- 1) ініціація активності (пропозиції рішення, ідей; номінація проблем; нові підходи до старих проблем);
- 2) пошук інформації (запит додаткової чи інформації фактів);
- 3) подача інформації (пропозиція фактів і узагальнень);
- 4) висловлення думки (констатація точки зору, особливо щодо значущості фактів);
- 5) розробка плану (бачення того, як би спрацювала пропозиція за умови її прийняття);